

Gaston Vandendriessche

*The Parapraxis in the Haizmann Case of Sigmund Freud**

HAN ISRAËLS

Vandaag gaan we het hebben over het freudiaanse begrip 'Fehlleistung'. Een 'Fehlleistung' is een vergissing, of een verspreking, of dat je bijvoorbeeld niet op een woord kunt komen – dat soort dingen. Volgens Freud is een vergissing nooit toevallig. Ook vergissingen, versprekingen en dergelijke zijn 'gedetermineerd'. Een vergissing is altijd het gevolg van een onbewuste bedoeling.

Het beroemdste voorbeeld van een door Freud geanalyseerde 'Fehlleistung' is de zogenaamde aliquis-analyse uit de *Psychopathologie des Alltagslebens*. De aliquis-analyse is het verhaal van Freud die op vakantie een jongeman tegenkomt die niet op het woord 'aliquis' kan komen en Freud gaat dan uitzoeken hoe dat komt. Die jongeman moet dan vrij gaan associëren op het woord 'aliquis', dat wil zeggen, hij moet alles vertellen wat hem zoal bij dat woord te binnen schiet. Dat doet hij, hij vermeldt wat er in hem opkomt, hij komt van het een op het ander, en tenslotte belandt hij bij een pijnlijke gedachte: hij maakt zich zorgen over het uitblijven van de menstruatie van een dame. Nu snapt Freud waarom die jongeman niet op het woord 'aliquis' kon komen: hij wilde de gedachte aan een mogelijke zwangerschap verdringen, en verdrong vervolgens ook alles wat daarmee geassocieerd was.

Het is niet moeilijk om in te zien dat deze verklaring niets verklaart. Stel: u bent een jongeman die zich zorgen maakt over de uitblijvende menstruatie van een dame. Of u bent een dame die zich zorgen maakt over het uitblijven van uw eigen menstruatie. Daar denkt u steeds weer aan, want wat moet u doen als het raak blijkt te zijn? Stel nu dat ik u een stimuluswoord geef, maakt niet uit welk woord, aliquis, of sinaasappel, of wereldvrede.

Als u vervolgens vanuit dat woord uw gedachten de vrije loop laat, dan komt u vroeg of laat weer uit bij die menstruatie, want dat zit u immers ontzettend hoog. Kortom, die menstruatie kan dienen ter verklaring van het vergeten van

* Leuven/Parijs: Publications Universitaires, 1965

ieder woord. Die menstruatie verklaart helemaal niet waarom nu juist het woord 'aliquis' wordt vergeten.

Laten we nu eens een voorbeeld nemen uit een andere wetenschap: de grafologie. Fritz Schweighofer heeft in zijn boek *Psychoanalyse und Graphologie* uit 1976 laten zien hoe men uit het handschrift van grote figuren uit de psychoanalyse kan afleiden wat voor karakter ze hadden. Een van die handschriften betreft een beroemde vriend van Freud, Wilhelm Fliess.

Uit diens handschrift weet Schweighofer af te leiden dat Fliess een aan monomanie grenzende neiging had om zich niet van zijn ideeën en plannen te laten afbrengen. En dat klopt, zo iemand was Fliess inderdaad! Voor wie gelooft in de grafologie is dit weer eens een treffende illustratie van wat die wetenschap vermag.

Er is Schweighofer echter iets vervelends overkomen. Het door hem geanalyseerde handschrift is niet van Fliess. Het is het netschrift van een manuscript van Fliess, en Fliess placht zijn manuscripten in het net te laten schrijven door zijn vrouw.

Freud is ook wel eens zoiets overkomen. Hij heeft allerlei karaktertrekken van Leonardo da Vinci zoals diens vermeende homoseksualiteit en diens grote talent voor wetenschappelijk onderzoek verklaard uit een jeugdherinnering van Leonardo waarin sprake is van een gier. Vanuit die gier ontwikkelt Freud een ingewikkelde redenering, over de rol van de gier in de Egyptische mythologie en hoe dat gebruikt werd door de kerkvaders en hoe we van daaruit dingen te weten kunnen komen over de eerste levensjaren van Leonardo en hoe uit die eerste levensjaren tenslotte het karakter van Leonardo verklaard kan worden. Later bleek dat de redenering van Freud op een vertaalfout berustte. In de jeugdherinnering van Leonardo is geen sprake van een gier maar van een wouw, en de wouw speelt geen rol in de Egyptische mythologie of bij de kerkvaders.

Het klopt dus kennelijk altijd. Ook als je uitgaat van een feit dat bij nader inzien helemaal niet blijkt te bestaan, kun je op grafologische of psychoanalytische wijze iemands persoonlijkheidsstructuur verklaren. Het handschrift van Fliess en de gier van Leonardo zijn voorbeelden van zeer gelukkig toeval – gelukkig althans voor wie toch al niks ziet in pseudowetenschappen zoals de grafologie of de psychoanalyse. Bij Freud heeft zich een dergelijk zeldzaam toeval nog een keer voorgedaan, maar dat weet bijna niemand. Dat betreft een kleine studie van Freud uit 1923, over het duivelspact van de zeventiende-eeuwse schilder Christoph Haizmann.

Christoph Haizmann (1652-1700) had zijn ziel aan de duivel verkocht. Toen de vervaldatum naderde, werd hij heel bang en ging hij naar een klooster waar men

aan duiveluitdrijving deed. Daar wist hij van de duivel het pact terug te krijgen. Of eigenlijk twee pachten. Eerst een pact geschreven met bloed, en een half jaar later ook nog een ander pact, geschreven met inkt. Haizmann heeft over zijn pact met de duivel en het terugkrijgen daarvan een aantal schilderijen gemaakt. In de tijd van Freud is daar een boek over gemaakt, en ter gelegenheid daarvan heeft Freud iets geschreven. Freud schreef vooral over het feit dat er iets raars aan de hand is met de datering van die schilderijen. Haizmann lijkt verkeerde jaartallen op zijn schilderijen te hebben gezet. En Freud geeft daar ook een psychoanalytische verklaring voor. Die verkeerde datering is niet zo maar een fout. Die fout heeft een bedoeling. Het gaat bij die verkeerde datering om een 'Fehlleistung' die iets onthult wat de schilder eigenlijk liever verborgen had willen houden. Volgens Freud is er het volgende gebeurd. Haizmann voelde zich gekweld door de duivel, en liet zich toen het (met bloed geschreven) duivelspact teruggeven. Een paar maanden later begon hij zich opnieuw gekweld te voelen. Hij wilde daarom teruggaan naar het klooster waar hij zijn duivelspact had weten terug te krijgen. Maar hoe kon hij de kloosterlingen ervan overtuigen dat zij hem opnieuw moesten helpen? Hij had zijn duivelspact toch teruggekregen? Daarom verzoon hij het bestaan van nog een ander pact, een soort voorlopig pact dat met inkt was geschreven. Dat eerdere, voorlopige duivelspact moest hij dus ook nog terugkrijgen. Dit pact in inkt had Haizmann dus pas achteraf bedacht, terwijl hij beweerde dat het voorafging aan het pact in bloed. Deze leugen over de preciese chronologie leidde ertoe dat Haizmann zich elders als het ware versprak, namelijk in de foutieve datering van de geschilderde pachten. Aldus Freud.

De Belgische psycholoog Gaston Vandendriessche heeft in 1965 een boek over deze kwestie geschreven. Hij heeft uitgezocht wat er precies bekend is over dit geval van duiveluitdrijving. Hij heeft zich verdiept in de wijze waarop in de zeventiende eeuw pachten met de duivel werden gesloten. Stapje voor stapje, heel voorzichtig, en steeds na nauwkeurige inspectie van alle mogelijke andere oplossingen, leidt Vandendriessche de lezer naar de onontkoombare conclusie dat er helemaal geen fout zat in de oorspronkelijke datering van de geschilderde duivelspachten. De zaak is te ingewikkeld om hier helemaal uit te leggen – Vandendriessche heeft er zo'n tweehonderd pagina's voor nodig – maar als u het zelf leest, wordt u zeker overtuigd door zijn strenge historische argumentatie.

Hoe knap de vondst van Vandendriessche is, zie je eigenlijk pas als je zijn boek vergelijkt met een eerder boek over hetzelfde thema, getiteld *Schizophrenia 1677*, geschreven door twee psychiaters, Ida Macalpine en Richard Hunter. Zij presenteren allerlei historische documentatie, zij proberen aan te tonen dat Freud ongelijk had en zij bieden zelf een nieuwe interpretatie. Helaas is hun eigen interpretatie minder elegant dan die van Freud, en aantonen dat Freud ongelijk heeft is een vrij uitzichtsloze zaak omdat redeneringen van Freud niet

zozeer gekenmerkt worden door aperte onjuistheid als wel door grote willekeur. Macalpine & Hunter menen dat zij Freud radicaal bekritisieren; in feite blijven zij gevangen binnen de visie van Freud doordat zij überhaupt niet op het idee zijn gekomen dat het feit dat Freud wilde verklaren – de verkeerde datering – misschien wel helemaal niet bestaat.

Vandendriessche is een welopgevoed man. Hij bekritiseert Freud eigenlijk helemaal niet. Hij laat zien dat het feit dat door Freud wordt verklaard, er niet is. Aldus blijkt dat je ook gedrag als Fehlleistung psychoanalytisch kunt interpreteren dat in het geheel geen Fehlleistung is.

Er is nooit iemand geweest die de reconstructie van Vandendriessche heeft betwist. Iedereen die de moeite neemt om het boek zorgvuldig te lezen, ziet hoe hermetisch zijn argumentatie is opgebouwd. Maar ik vrees dat slechts weinigen die moeite hebben genomen. Ik ken behalve mijzelf eigenlijk niemand tot wie de porté van zijn werk ooit is doorgedrongen. Hoe komt dat?

Menigeen kent het verhaal over de gier bij Leonardo die geen gier bleek te zijn. Toch heeft het ook daar heel lang – een kleine dertig jaar – geduurd voordat deze ontdekking van de kunsthistoricus Eric Maclagan uit 1923 is doorgedrongen in de literatuur over de Leonardo-studie van Freud. De ontdekking van Vandendriessche wacht nu al vijfendertig jaar op erkenning. Vandendriessche moet misschien langer wachten omdat Freuds studie over Haizmann minder bekend is dan diens boekje over Leonardo da Vinci, maar de oorzaak ligt ook in het boek van Vandendriessche zelf. Vandendriessche is een voorzichtig man. Hij verraadt aanvankelijk in zijn tekst niets van de conclusie waartoe hij uiteindelijk zal komen. Het boek heeft een voorwoord van J. Nuttin, waarin ook al niet gerefereerd wordt aan de verrassende ontknoping. Nuttin schrijft slechts dat het boek ‘fascinerende lectuur’ is, en dergelijke obliigate klinkende lof noopt nu niet bepaald tot lezing.

Maar misschien ligt de grootste schuld wel bij Henri Ellenberger. In 1970, vijf jaar na Vandendriessche, publiceerde Ellenberger een reusachtige geschiedenis van de dieptepsychologie, inclusief de psychoanalyse. Hij heeft een onvoorstelbare hoeveelheid materiaal verwerkt tot een leesbaar overzicht. Dit boek, *The Discovery of the Unconscious*, geldt nog steeds en terecht als hét standaardwerk over deze thematiek. Ellenberger wijdt een paar regels aan Vandendriessche. Hij schrijft dat Vandendriessche erin geslaagd is om nieuwe documenten te vinden, maar dat onze kijk op de zaak Haizmann daardoor niet wezenlijk is veranderd. Ook Ellenberger is niet onfeilbaar.

En Vandendriessche zelf? Ik heb hem een paar jaar geleden opgezocht in de buurt van Leuven, een kleine beleefde man, inmiddels emeritus hoogleraar

psychologie. Hij vertelde mij hoe hij geheel in de ban was geraakt van Christoph Haizmann. Hij werkte aan een meerdelig standaardwerk over deze zeventiende eeuwse schilder. Voor Freud interesseerde hij zich eigenlijk niet meer. Dat is voor het Freud-onderzoek een groot verlies geweest.

